TRÄDGÅRD

NORDISKA MUSEET

SVERIGES KULTURHISTORISKA MUSEUM

Nordiska museets
bibliotek

N. M:s vägledn
Utst. kat
1988
Ex. A

TRÄDGÅRD

en kulturhistorisk utställning

Nordiska museet

Katal. J 1988

NORD. MUS. BIBL. STOCKHOLM

Förord

Detta är en kulturhistorisk utställning om trädgårdar och trädgårdsskötsel i Sverige. Den handlar om privatträdgårdarna och deras historia i skilda geografiska och sociala miljöer. Den visar hur trädgårdarna har vuxit fram och hur trädgårdsskötseln utvecklats i vårt land. Den visar redskap och växter — och blommar här och var ut i levande grönska och leker med växter som inspirationskälla för mönsterskapande.

Utställningen har tillkommit i anslutning till Nordiska museets och Skansens årsbok *Fataburen* 1987, som har temat "Den kultiverade naturen". Några avsnitt i utställningen knyter direkt an till artiklar i Fataburen, medan andra ger en inblick i den stil- och idéhistoriska bakgrunden till trädgårdarna.

En utgångspunkt i arbetet med utställningen har varit att hämta sakmaterialet ur museets egna samlingar. Föremål, bilder och arkivhandlingar ha valts ut och sammanställts för att belysa olika sidor av begreppet trädgård. Genom välvillig medverkan från Skansen har utställningen berikats med viktiga trädgårdsdetaljer.

Med utställningen vill vi väcka intresse för trädgårdarnas kulturhistoriska sammanhang och inspirera besökarna till egna upptäcktsfärder i trädgårds-Sverige när det åter börjar grönska.

Eva Fägerborg

Paradisets lustgård. Oljemålning av Roelant Savery (1576-1639). Julita gård.

Introduktion

Vad är en trädgård? Sakligt sett är den ett inhägnat område avsett för odling av prydnads- och nyttoväxter. Redan i definitionen möter vi de två aspekter som ryms i begreppet trädgård — nöjet och nyttan, lustgården och hushållsodlingen. Genom hela trädgårdshistorien löper dessa båda teman, med varierande betoning beroende på tid, plats och socialt sammanhang. Lustgården och nyttoträdgården är också våra huvudteman i utställningen, tillsammans med ett tredje tema, som vi kan kalla det pedagogiska, och som i korthet handlar om hur trädgårdsskötseln lärts ut. Dessa tre teman är emellertid inte avgränsade från varandra, utan tvärtom sammanflätade — just som de kommer till uttryck i verklighetens trädgårdar. Till utställningens inledning har vi valt material som symboliserar de tre aspekterna.

De äldsta bilderna på trädgårdar är egyptiska målningar som visar både nytto- och prydnadsväxter planterade i rätvinkliga inhägnader. Samma strikta formelement fortsätter sedan genom tiderna, i klosterträdgårdarna, i de italienska och franska formträdgårdarna och fram i våra dagar. Ett annat, motsatt formelement är parken, det mer oregelbundet planterade området med slingrande linjer. Även detta har sina rötter långt tillbaka i tiden, i det forna Assyrien och Babylonien. Vid palatsen hade man terrassträdgårdar — Semiramis hängande trädgårdar! På nordeuropeiskt område fanns blomsterängen och lövängen som naturlig inspirationskälla. Parkidealet dyker sedan upp på allvar i 1700-talets engelska landskapsträdgård. Redan i antiken fanns alltså trädgårdens huvuddrag klara, liksom även dess enskilda detaljer: tuktade träd, springbrunnar, urnor, skulpturer, alléer m m. Det är i stort sett fråga om samma "grundelement" som förekommit sedan dess, och fortfarande förekommer, i olika utformning och sammansättning alltefter tidens smak, geografisk och social miljö.

Eva Fägerborg

Kålgård och blomsteräng

Medeltid

Det mest karaktäristiska för herremanshusets trädgård var blomsterängen — ett inhägnat, gräsbevuxet område med solljusets spel i lummig grönska, med rosor, liljor och allehanda blomster i oregelbundna grupper. Där kunde besökaren slå sig ned på murade, gräsbevuxna säten och meditera eller lyssna till vattnets porlande i bäckfåran. Blicken riktades mot blomsterängens mitt, som markerats med en brunn eller ett stenbord. Blomsterängen var en plats avsedd för höviskt sällskapsliv och rekreation.

En sådan lustgård, en återspegling av Paradiset, men också med förebilder från trädgårdskonsten i Mindre Asien, kunde man se på många håll norr om Alperna redan under tidig medeltid. Tillsammans med krydd- och kålgården, där man odlade köksväxter, och fruktträdgården, utgjorde den en treenighet som rekommenderades av tidens teoretiker.

Till Sverige kom trädgårdskonsten med cistercienser munkarna på 1100-talet, då klostren Alvastra och Nydala anlades. I klostret återfinns de tre funktionerna i örtagården för köks- och medicinalväxter och blommor för altarets prydnad, i en parkanläggning med fruktträd och i den för klostret specifika korsgångsplanteringen. I skönhet och funktion motsvarar den blomsterängen, men har sin yttre förebild i den antika grekiska peristylgården med sin slutna karaktär innanför en arkad. Av praktiska skäl och av antikens estetiska krav på symmetri var gården delad i fyra kvarter och i dess mitt återfanns en brunn eller något särskilt vackert träd.

I korsgången kunde bröderna inte bara njuta av blommors väldoft och skönhet utan också låta sina tankar ledas mot religiösa betraktelser genom det symboliska värdet av de växter som där odlades. Den vita liljan symboliserade Marias rena jungfrulighet medan rosen påminde om hennes moderlighet.

När den heliga Birgitta lät anlägga sitt kloster i Vadstena med hjälp av vår förste kända trädgårdsmästare, Johan Päterson (död 1405 i hög ålder), föredrog hon att anlägga en blomsteräng efter profan förebild i stället för den vanliga korsgången. Från denna tid finns där fortfarande i förvildat tillstånd klosterlilja (Leucojum vernum), munkar och nunnor (Corydalis cava), pingstlilja (Narcissus poëticus), krollilja (Lilium martagon) och ramslök eller Birgitta-lök (Allium ursinum).

Andra växter som prydde den medeltida blomsterängen var akleja, pärlhyacint, snödroppe, trädgårdstulpan, vildtulpan och luktviol.

På bondgårdarna odlades åtminstone kyrkkryddorna, starkdoftande örter som kvinnorna förde med sig till kyrkan i små buketter för att fördriva dålig lukt och kanske också för att lukta på för att lättare hålla sig vakna under den långa mässan. Vi möter dem i folkvisan: lilja, akleja, rosor och salvia, krusmynta och hjärtansfröjd. Andra kyrkkryddor är kamomill, libbsticka och ålandsrot.

Köksväxtodling förekom i Sverige redan på 800-talet. När stadsbyggnationen tog fart anlade borgarna kålgårdar, ett samlande namn på alla slags trädgårdar, både inne i staden och utanför den.

Genom landskapslagarna, som stadgar höga straff för den som stjäl ur annans trädgård eller örtagård, får vi veta, att man under medeltid odlade äpplen, päron, körsbär, hasselnötter och valnötter; ärter, kål, bönor, rovor, lök, angelikarot, morötter, persiljerot och rabarber (som införts av munkar på 1300-talet). Under 1400-talet uppmanades befolkningen till trädgårdsodling, biskötsel och anläggande av humlegårdar.

Det finns belägg för att äpplen förekommit i Sverige under stenåldern, men först genom cistersiensermunkarnas rationaliserade odling av äpplen, päron och körsbär och import av ympmaterial fick fruktodlingen någon större betydelse.

Kersti Wikström

Insamling av läkeväxter i en örtagård. Ur Gart der Gesundheit 1533.

Stilträdgårdar och trädgårdsstilar

Renässans

Den senare medeltidens behov av försvarsanordningar kring stormanshusen medförde, att blomsterängen och även trädgården fick uteslutas. Kvar innanför murarna blev örtagården, som sedd från högtbelägna fönster tedde sig som ett färggrant smycke. Så snart möjligheter gavs, framför allt vid slotten, flyttades blomsterkvarteren till en hedersplats framför fasaden. Där, på planen framför slottet, den s.k. parterren, skapades konstverk i geometriska mönster av låga buxbomshäckar och blommor. För att ytterligare öka färgprakten täcktes marken mellan växterna med krossat glas, sand, tegel, kol och marmor. Det utmärkande draget för renässansträdgården är helheten mellan arkitektur och trädgård. Storslagenhet och harmoni uppnåddes genom att trädgården anlades axialt från huvudbyggnaden och symmetriskt, gärna i terrasser, med blomsterkvarteren i kvadratiska grupperingar.

Många av de element som återfinns i renässansträdgården, t.ex. murar, häckar, labyrinter, lövgångar, dammar, lusthus och skulpturer fanns redan under antiken. Skillnaden var att de nu fördes samman till en enhetlig komposition.

I Sverige skulle det dröja ända till 1600-talets början innan en sådan samkomposition av byggnad och trädgård helt slog igenom. Däremot tog man gärna upp detaljer från kontinentala slottsträdgårdar.

Kökträdgården, även den arkitektoniskt ordnad, anlades i anslutning till slottet, men vid sidan av lustträdgården. Fruktträd kantade kvarteren i vars mitt nyttoväxter odlades. I lister utmed gångarna växte bärbuskar och blommor, t.ex. löjtnantshjärtan, narcisser och lavendel.

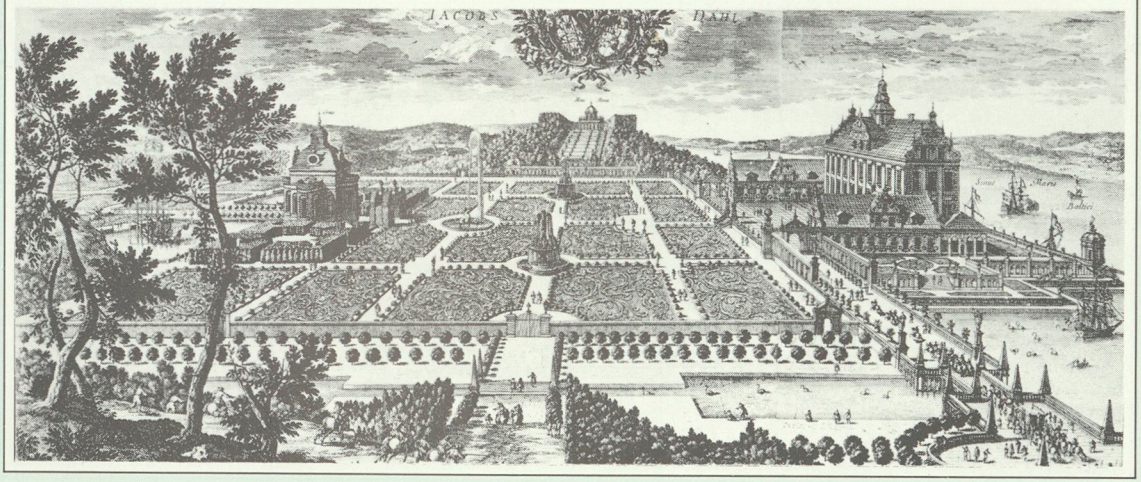
Trädgårdsfigurer. Oljemålning på träskiva. Höjd ca 1 m. Sådana figurer sattes ut i trädgården för att den skulle se befolkad ut. På Tullgarn hade Ebba Brahe 1672 tolv figurer föreställande människor och djur. Detta bruk förekom ända in på 1800-talet.

De la Gardies Jakobsdal (Ulriksdal) utanför Stockholm är en ståtlig summering av den svenska renässansstilen. Efter Jakob de la Gardies skisser utarbetades trädgården 1647 av den från sydtyskland inkallade trädgårdsmästaren Hans Georg Kraus. Inom en rektangel utlades nio kvarter omgivna av staket, portaler och pyramider. De la Gardies grevliga vapen var ritat i buxbom. I fonden fanns ett lusthus i flera våningar flankerat av en labyrint och en boské (häckparti). Lusthuset inrymde tre grottor ägnade Saturnus, Neptunus och Diana. Väggarna var helt klädda med snäckor, koraller och pärlemor. Trädgårdens koloristiska effekt förhöjdes genom målade träpinnar med förgyllda knoppar. Något senare utökade Magnus de la Gardie trädgården med hjälp av tidens store trädgårdsarkitekt Jean de la Vallée. Ett femtornigt lusthus byggdes på en höjd, sluttningen försågs med trappor och terrasser och en parterr med knutmönster i buxbom. Rikedomen på detaljer utökades senare med en triumfbåge, en damm med fontän och kopior i bly av antika skulpturer, bl.a. 21 djurskulpturer som skulle stå i trädgårdsgångarna. Ett orangeri inrymde bl.a. pomerans-, citron- och fikonträd. Ett inventarium från 1666 tar upp 9 slags anemoner, 4 slags aklejor, 11 slags krokus, 21 slags hyacinter, 19 slags iris, 13 slags lövkojor, 9 slags liljor, 7 slags malvor, 27 slags narcisser, 2 slags vallmor, 8 slags ranunkler, 2 slags resedor, 10 slags rosor, 3 slags rosmarin, 3 slags salvior och 11 slags tulpaner.

Typiskt för tidens smak var det stora antalet hyacinter, lövkojor och narcisser. Tulpaner började bli moderna, men skulle slå igenom först under 1700-talet.

Jakobsdal (Ulriksdal) på 1690-talet. T.v. syns den stora "grottan" och i fonden terrasseringarna nedanför lusthuset. Trädgården visar sin renässanskaraktär i de kvadratiskt utlagda parterrkvarteren. På bilden har de äldre, geometriska buxbomsritningarna bytts ut mot "broderier". Ur Svecia Antiqua et Hoderna.

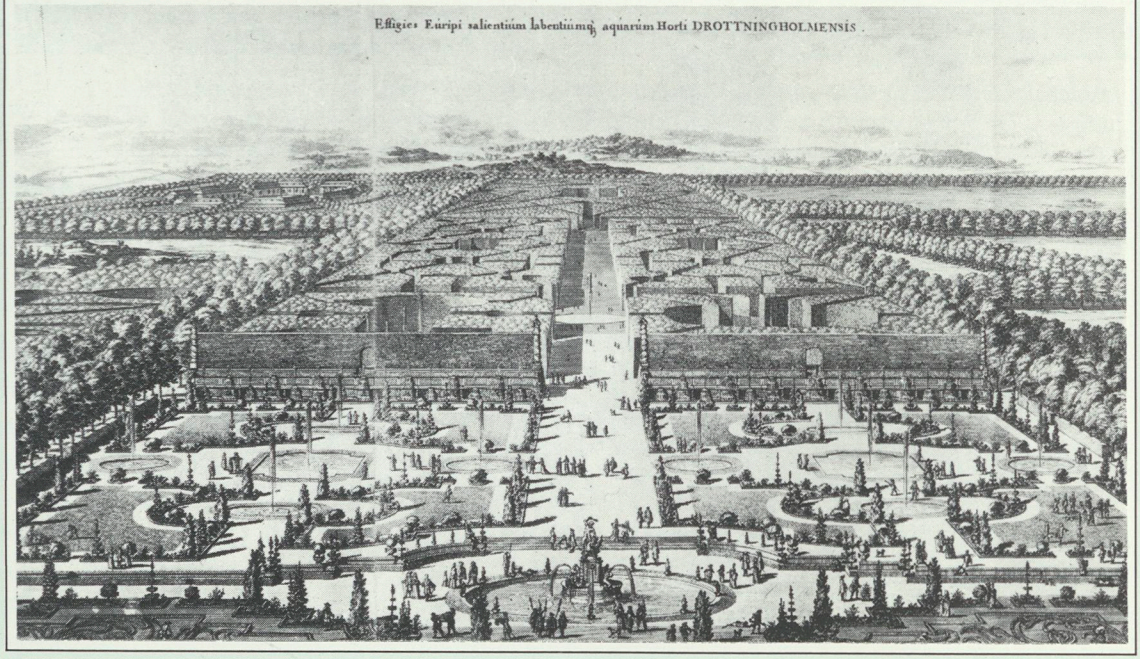

Barock

Drottning Kristina inkallade 1648 fransmannen André Mollet för att modernisera Kungsträdgården. Denne gav ut en bok *Lustgård, uti hwilcken innehålles Afrijtningar på Trääwärck, så wäl Parterrer medh Löfwärck, Afdelningar medh Jord som Träägårdar och annat slijkt* (1651), i vilken det senaste inom fransk trädgårdskonst presenterades.

De tidigare, geometriskt utsirade parterrkvarteren, mönstrades nu med boxbomsslingor och olikfärgad sand. De blev utgångspunkten för barockens ståtliga broderiparterrer. I Sverige kom mönstret att kallas lövverk eller ritningar. Mollet förespråkar också en axial längdverkan för att uppnå perspektiv. Proportionerna var väsentliga, både själva trädgården och dess olika kvarter skulle ges rektangulär utsträckning. Sambandet mellan byggnader och trädgård blir ännu mer uttalat. Den tuktade och den orörda naturen ställs i relation till varandra. Barockens trädgårdar uttrycker en mjuk men kraftfull dynamik med växelvis vilande och böljande par-

Drottningholm. Slottsträdgårdens vattenparterr och boskéer i fonden. Gravyr 1694 av Willem Swidde för Svecia Antiqua.

tier, rytmiskt framförda längs en centralaxel. Den tredelade rytmen bygger på motiven broderiparterr, boulingrin (gräsplan) och boské. Breda alléer för blicken mot en point de vue, kanske i form av ett lusthus, eller låter perspektivet mynna ut över en vattenyta mot horisonten. En tvärgående eller diagonal axel breddar anläggningen och skapar nya perspektiv.

Blommor spelade en underordnad roll och Schering Rosenhane skriver på 1660-talet att "blomsterkvarteret behöves icke för de herrar, som lust och medel hava att pryda sina trädgårdar med främmande växter och sirat". Dock låg blommor väl till i svensk smak och de blev aldrig helt förvisade, även om de fick hålla sig till s.k. plate-bandes eller lister, som likt bårder omgav de olika parterrkvarteren.

Arkitekterna Jean de la Vallée och Nicodemus Tessin d.ä. verkade under den tid då de nya idéerna började ta form, men den svenska barockträdgården skulle nå sin fulländning först genom Nicodemus Tessin d.y. så som han utformade den i Drottningholms slottsträdgård 1681. Den franska barockens ideal, enhet och omväxling, ges här en utsökt form.

Med det svenska stormaktsväldets fall upphörde barockträdgårdens utveckling i Sverige. Omkring år 1700 hade en ny smakriktning börjat göra sig gällande i Europa, men i Sverige förändrades trädgårdskonsten inte mycket under större delen av 1700-talet. Arkitekten Carl Hårleman införde den franska rokokon, som avslöjade sig mer i detaljer än helhet. Det monumentala förbyttes i en målerisk inställning där blommor, utplanterade i krukor och urnor, spelade en större roll.

Den engelska landskapsträdgården

I England utvecklades vid 1700-talets mitt en ny stil, landskapsträdgården, under inflytande av filosofiska strömningar och naturvetenskapliga rön. Den nya stilen passade svenska förhållanden utmärkt och var relativt lätt att tillämpa, även för amatörer. Vid de flesta slott, herrgårdar och lantställen tillkom någon form av engelsk park, gärna i anslutning till en befintlig, äldre stilträdgård.

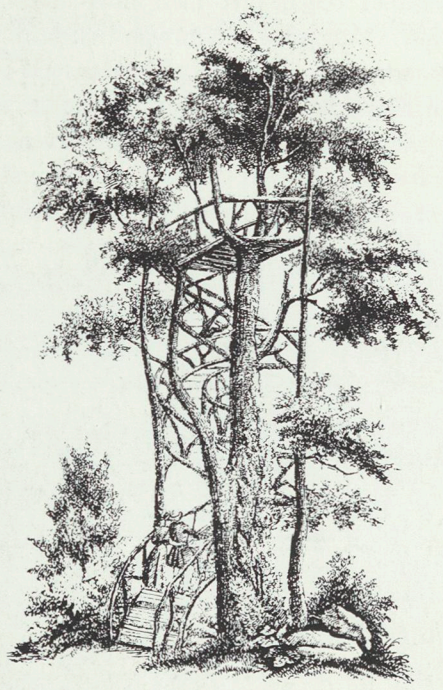
I landskapsträdgården önskade man efterlikna naturen i alla dess aspekter, men ingalunda genom naturens eget verk utan med ett väl genomtänkt regiarbete. Den raka linjen var bannlyst. Gångarnas krökningar fick dock inte verka godtyckliga, utan motiverades med planterade buskar och träd eller anlagda kullar. Man eftersträvade omväxling och överraskning. En vandrare i trädgården skulle kunna överskåda mycket, men aldrig allt på en gång. Ständigt skulle nya utsikter föra framåt och olika monument, byggnader eller skulpturer föreställande mytologiska väsen anslå stämningar. Detaljer eller hela landskap från främmande kulturer kopierades och passades in i den egna trädgården.

Fredrik Magnus Piper, som hade studerat för den berömde arkitekten William Chambers i London, blev den främste svenske uttolkaren av "den Ängelska smaken". Till det Grillska godset Godegård i Östergötland gjorde han på 1780-talet förslag och ritningar, som i stort också kom att utföras. Där fanns den slingrande uppfartsvägen liksom buskagen som dolde den omfattande kökträdgården.

Öppna gläntor ledde blicken mot en kinesisk paviljong på en kulle i sydväst, varifrån man kunde se ett turkiskt tält på en kulle mot öster och nedanför sluttningen ett parasoll. Från en engelsk alkov såg man bort mot ett spaljéhus med bikupor och en italiensk vingård.

En ingående beskrivning av Pipers arbeten på Godegård finns i Fataburen 1987. Författaren, Magnus Olausson, stöder sig bl.a. på en brev-, manuskript- och ritningssamling som ingår i det stora Godegårdsarkivet i Nordiska museet.

Överraskningsmoment och utsikter var inslag i en trädgård av "den Ängelska smaken". Ur Tidskrift för trädgårdsskötsel 1855.

Den tyska stilen

Vid 1800-talets mitt nådde trädgårdskonsten även den mindre trädgården. Trädgårdsmästaren Daniel Müller skriver 1852 i *Svenska Familjeboken:* "I nyaste tider har härtill kommit en tredje, som står midt emellan båda och kallas den 'tyska'. Ifrån den engelska stilen har denna upptagit gräsplaner, grupper, lunder, gångar i fria former, kort sagdt, allt hvad den engelska eger och ifrån den fransyska stilen symmetrien"... "För mindre lust- och större blomsterträdgårdar, som hafva en regelbunden form samt äro jemna till sin yta och kunna öfverskådas med ett ögonkast, passar tyska stilen bäst".

Den tyska stilen, i sina mer bisarra former kallad tapetstilen, innebar med sina praktrabatter en ny blomstring för formträdgården. De stora färgkontrasterna uppnåddes inte längre med krossat glas eller dylikt utan med ett helt nytt växtmaterial, bl.a. från Kina och Amerika. Modifierad har denna stil dröjt sig kvar och vi kan än idag se exempel på den i stadsparker och vid järnvägsstationer.

Den moderna formträdgården, i bästa bemärkelse, skapades främst av Rudolf Abelin, som var banbrytare inom svensk trädgårdskonst.

Kersti Wikström

Högra sidan
Ett sent exempel på den tyska trädgårdsstilen från Nordiska museets gods Julita i Södermanland.

Trädgårdsmästareämbetet i Stockholm

Trädgårdskonsten i svensk högreståndsmiljö hade med få undantag ända från Gustav Vasas dagar skapats av utländska trädgårdsmästare, eller landskapsarkitekter, som vi skulle kalla dem idag. Gustav Vasa själv anlitade nederländaren Hans Friese, Erik XIV fransmannen Jean Allard, Johan III de tyska bröderna Pahr och Willem Boj, Gustav II Adolf tysken Walentin Tremper och drottning Kristina fransmannen André Mollet.

När Sveriges tid som stormakt var slut fanns inte ekonomiska möjligheter för praktanläggningar och heller ingen anledning att inkalla utländsk experthjälp. I nationell anda ville man värna om de svenska trädgårdsmästarna och samtidigt försäkra sig om utbildningens och arbetets kvalitet. Genom en kunglig resolution instiftades 1735 Trädgårdsmästarsocieteten, senare kallad Trädgårdsmästareämbetet, i Stockholm med fulla skråprivilegier.

Liksom övriga hantverksskrån var organisationen uppbyggd av ett antal mästare och gesäller under ledning av en ålderman. Skråret avgjorde hur många mästare som skulle få etablera sig i yrket. Lärpojkar och gesäller fick utbildning hos mästarna och de senare kunde avlägga mästarprov mot höga kostnader och försakelser om det fanns plats för en ny mästare i skråret.

För att genomgå examen krävdes stora kunskaper om nyttoväxtodling, vilket var naturligt med tanke på att flertalet mästare kom att ägna sig åt odling av frukt och grönsaker för avsalu t.ex. vid Slussen och Blasieholmen, där bodar hyrdes ut för ändamålet.

Den blivande mästaren avkrävdes också en ritning utgörande förslag till trädgårdsanläggning. I Nordiska museet förvaras 126 av dessa ritningar, vilka genomgående visar en ålderdomlig lösning av den förelagda uppgiften.

Skråets etableringskontroll och aspiration på att vara högsta instans vid avläggande av mästarprov gjorde att hårda strider redan från början utbröt mellan skråret och de utländska trädgårdsmästarna, vilka ansåg att deras utbildning var vida överlägsen den svenska. Åldermannen Petter Lundberg, verksam under 1750-talet, var kanske den ivrigaste försvararen av skråets monopolställning. Han ansåg att man framför allt borde värna om de inhemska växterna och deras fortbestånd, vilket han framförde i skriften Then rätta Svenska Trägårds-Praxis (1754).

År 1846 avskaffades dock samtliga hantverksskrån i Sverige och 1864 infördes full näringsfrihet. Några år senare, i april 1877, överlämnades ämbetets alla inventarier och arkivalier till Artur Hazelius och Nordiska museet. Det var bl.a. ämbetets låda, i vilken ämbetets handlingar förvarades, den s.k. dödlådan, i vilken handlingar rörande den gemensamma sjuk- och begravningskassan förvarades, och den s.k. välkomman av silver, ur vilken man drack vid sammankomsterna. Dessutom överlämnades ämbetets sigillstamp från 1757, ett antal nycklar till de båda lådorna samt de tidigare nämnda mästarprovsritningarna.

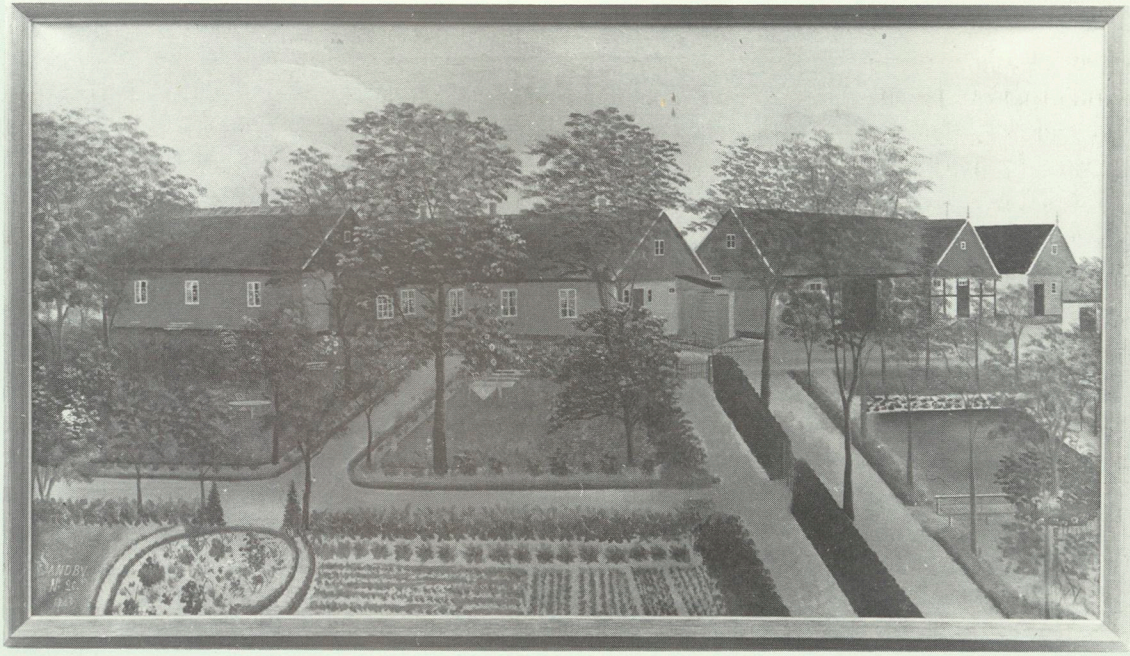
Kersti Wikström

Bondens trädgård och torparens täppa

Innan den stora skiftesreformen genomfördes under loppet av 1800-talet levde större delen av Sveriges bönder i byar med gårdarna samlade vid en bygata. Åkrarna låg runt omkring med varje åker uppdelad i tegar för varje gård. Arvskiften medförde att fler gårdar kunde uppföras inom ursprungsgårdens hägnad, och att tegarna delades i allt smalare delar. Det blev trångt mellan gårdarna, inom den inhägnade gårdstomtningen kunde bara det strängt nödvändiga rymmas, som bostadshus, fähus och stall, visthusbodar och lider, gödselstack o.d. För husmansgårdar, torp och backstugusittare blev utrymmet än mindre.

Ändå hittades plats, om än starkt förkrympt, för de så nödvändiga planteringarna av kålgård, humlegård, trädgård och kryddgård, vilka också behållit dessa benämningar sedan medeltiden. Trädgård i våra dagars mening var de knappast, växte det en nyponbuske eller några doftande

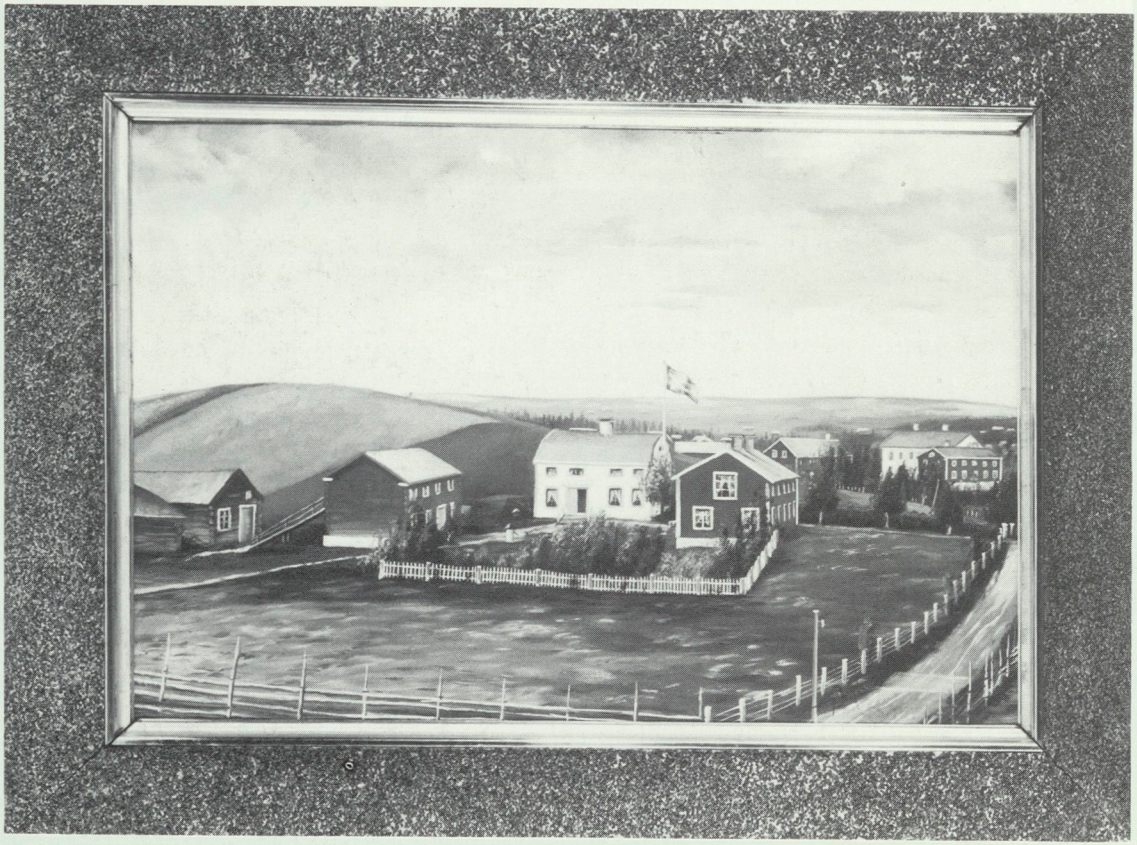
Bondgård i Skåne med trädgård utlagd i kvarter med träd och buskar. I förgrunden en rundel, "solrundning", med buxbom och blommor, samt köksväxtkvarter. Till höger en damm med en ö på vilken det stått bänkar. "Gåramålning" utförd 1920 av Carl Lundberg av gård i Borrby. Ingelstads härad.

blommor efter en vägg, var det sannolikt för binas skull, vars kupor hade sin plats bredvid. Trädgården, platsen för träden, kanske bara bestod av några inflyttade vilda körsbärsträd planterade i listen efter husväggen där även några kryddväxter kunde ha sin plats, samt möjligen ett vårdträd. Kålgården och humlegården fick kanske de största utrymmena, de bidrog ju så direkt till både maten och ölbrygden. Även i de blomsterrika och klimatvänliga sydliga landskapen har herrgårdarnas trädgårdar och parkanläggningar inte kunnat påverka bönderna annat än i undantagsfall. Linné nämner i sin Skånska resa endast en bondgård, hos nämndemannen i Fredshög, där kålgården var "täck, med den myckna Ruta, Buxbom och Lavendel som fants deruti, utom hwita Liljor til stor myckenhet".

Först efter genomförandet av laga skifte, när

Större bondgård i Jämtland, med mangårdsbyggnad, troligen från 1880-90-tal. Ett prydligt vitmålat staket omger husen, innanför träd och buskar, vattenpump och flaggstång. "Gåramålning" utförd omkring 1900 av Anders Thoren av gård i Rödön, Dvärsätt.

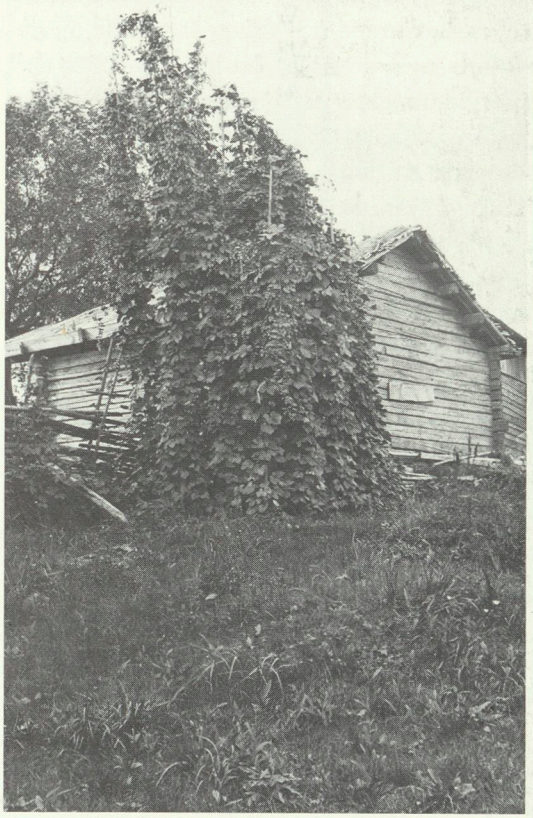
de flesta gårdarna flyttats ut från byarnas gemenskap till mer isolerade lägen på de egna åkrarna, kom möjligheten att anlägga vackra trädgårdar. Viljan att lägga ned arbete på något så onyttigt dröjde dock. Däremot ökade planteringen av fruktträd och bärbuskar, som man ofta kunde hämta vilda plantor av ute i skogen. Likaså kunde man nu ha plats att anlägga sin egen blekebacke, där de nya lärftvävarna kunde läggas ut att blekas vita av sol och dagg. En sådan ansad äng kunde bli full av vackra örter. Blomsterkärleken fanns, men ofta syntes myrten, balsamin och pelargon på fönsterbrädan långt innan riddarsporre, stormhatt och pion börjat blomma utanför fönstret. Även de vackra skånska trädgårdarna med sin starka renässanskaraktär anlades ofta först efter 1800-talets mitt eller senare. Inte bara inspirationen, utan också fruktsorter, blomplantor och rabattmönster kom vanligtvis från den närbelägna herrgården.

Längre norrut kunde de kringgärdande gärdesgårdarna bytas ut mot vackert målade staket. Innanför fanns skuggande träd, kanske en syrénbuske, kålgården låg i ett soligt hörn, och gräset slogs till fint hö för hästarna. Så såg det ofta ut ännu på 1930-talet och senare.

Traditionsbundenheten har varit stor. I kålgården odlades samma grönsaker man odlat sedan medeltiden, kål, kålrot, lök, (bond)bönor och ärter. Nyheter accepterades inte gärna. I ett svar på en frågelista från Nordiska museet skriver en meddelare att "en allmogeman hade säkert mycket hellre svultit ihjäl än smakat t.ex. en gurkskiva, spenat eller sallad". Några tobaksplantor kunde dock förekomma i kållandet eller vid förstugutrappan.

Humlegården kunde ha en rätt betydande omfattning, 50-60 stänger var ingen ovanlighet. Ibland sattes stängerna i vackra rundlar, på andra håll nöjde man sig med ett par plantor, som

På många håll har humlegården bara bestått av några plantor som slingrat sig uppför gärdsgårdsstörar, eller av några störar vid en solig gavel.

fick växa uppför gärdsgårdsstörarna. Odlade man inte själv fanns ibland vild eller förvildad humle i markerna.

Trädens antal och sorter är högst varierande. "Några fruktträd hör till varje gård,... körsbärsträd och appel" säger en meddelare. "Av apeln fanns huvudsakligen två sorter, 'krisk' eller surapel samt några s.k. 'alstrakan'". Andra räknar dessutom upp både plommon och päron, syrén och schersmin samt bärbuskar, främst krusbär men även svarta och röda vinbär. Lövträd som ask, al, oxel m.fl. nämns och dessa är långt ifrån alltid vårdträd, antalet kan vara ganska stort. Karakteristiskt för trädslagen är, att de mestadels inte suger ut gräset, att lövet används som vinterfoder för kreaturen, samt att träet är lämpligt för redskapstillverkning. Oxelns bär går dessutom att äta, torkade kan bröd bakas, brännvin brännas och dricka bryggas av dem, enligt Linné.

Även kryddträdgårdarnas artrikedom och omfattning har naturligtvis starkt varierat. Vanligast har åbrodd, lavendel, salvia, isop och libbsticka varit. Av blommor märker man ringblommor, påsk- och pingstliljor, kejsarkrona och löjtnantshjärta. I de sydsvenska landskapen tillkommer stockros och senap. De kunde vara placerade i en list eller mullbänk nedanför kammarfönstret, eller i rundlar i gräset. Ofta var det betydligt enklare:

"Vid kammarhörnet en åbroddsbuske, som skattades till näsdukskvistar vid kyrkbesöken, och utmed vägen till la'gårn en rugge libbsticka, varmed kreaturen ingnedos till skydd mot bromsar. För övrigt inga planteringar eller prydnadsblommor — men istället voro de små låga fönstren innantill fyllda med trivsamt blommande krukväxter." (Husby, Södermanland, 1870-tal.)

"Det kunde väl hända att de hade nå't träd invid stugu, men inte var det nå'n trädgård. Umbel (humle) kunde det vara vid södra eller västra sidan av något hus, där dom sättner stångar. Omkring gårdstäppan brukade det vara gärsgård. Innanför den var det lite åker vad som helst ända fram till stugan", (Sollerön, Dalarna.)

"Trädgården bestod såvitt jag minns rätt endast av 8 a 10 stora oxlar och så en fläderbuske. Inga blommor syntes till". (V. Tunhem, Västergötland.)

"Ingen trädgård har funnits eller finns vid någon gård. Vid en del gårdar finnes ett litet land i närheten av boningshuset. I detta land odlas rabarber, rovor, samt enstaka blommor. Inga träd finnes i närheten av gården." (Vilhelmina, Lappland, 1930.)

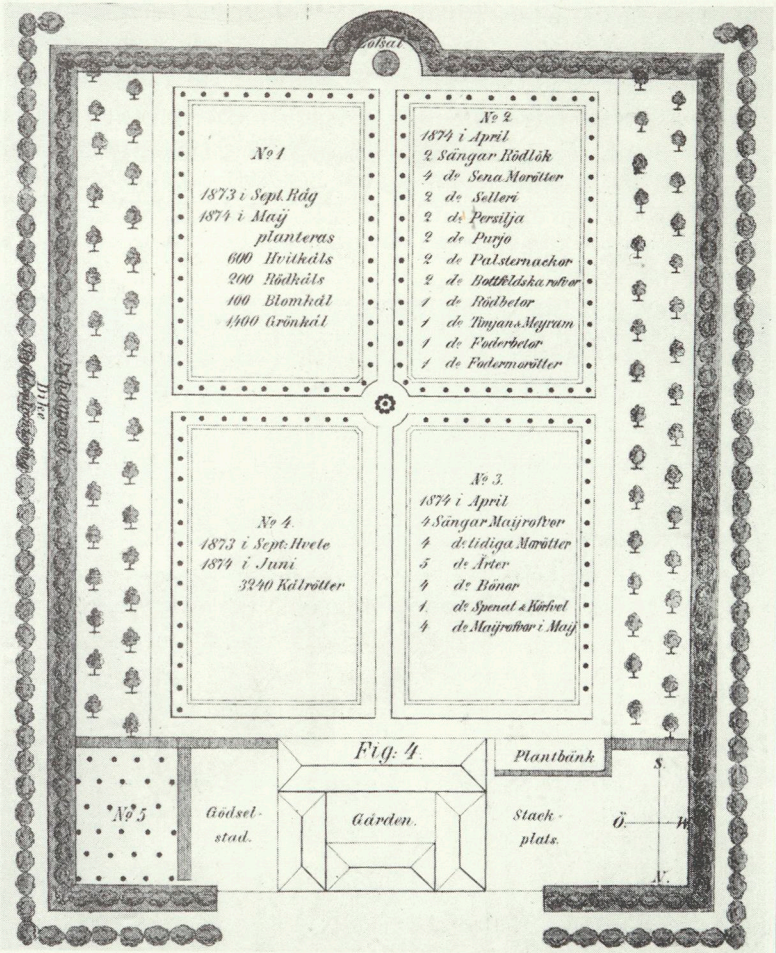
I utställningens avsnitt om bondens trädgård och torparens täppa visas något av bondens trots allt så blomsterrika liv. Ett litet urval av redskap och möbler har plockats fram. De kommer från olika delar av Sverige och visar, var för sig, typiska dekorationer och former från sitt landskap. Alla är de blomsterprydda, målade, snidade eller skulpterade. Alla är från 1700-talets slut eller 1800-talets första hälft, den period när bondens värld blommade så rikt, men blommade mest inomhus.

Teje Colling

Kunskapen sprids — 1800-talet

Trädgårdsskötsel i vår bemärkelse var långt fram på 1800-talet begränsad till herrgårdar och prästgårdar. Därifrån förmedlades trädgårdskunnande i bygderna — där det fanns intresse.

Förslag till allmogeträdgård.
Ur P.G. Appeltoft, Trädgårdsbok för halländska allmogen 1873.

Bönderna på landsbygden hade annars inga egentliga trädgårdar. Under 1800-talet gjordes emellertid från flera håll stora insatser för att främja trädgårdsodlingen, öka kunskaperna och bredda intresset. En sådan insats var skolträdgårdarna. Redan i 1842 års skolstadga stipulerades om jordland för att lärarna skulle kunna undervisa i trädgårdsskötsel. Trädgårdsodling infördes också som läroämne vid lärarseminarierna.

Ett annat propagandamedel var litteraturen. Trädgårdsböcker hade visserligen utgivits tidigare (se särskilt avsnitt i katalogen), men de vände sig till en begränsad krets av intresserade högreståndspersoner. Vid mitten av 1800-talet gavs det ut skrifter som var direkt avsedda för allmogen och som fick stor spridning. Olof Eneroths *Trädgårdsbok för Allmogen* kom ut i flera upplagor från 1857. Han skrev också om skolträdgårdar. En annan populär skrift var F A Ekströms *Trädgårdsbok för Folk-Skolan, Folkskole-Lärare och Allmogen,* som kom i tre upplagor mellan 1855 och 1866.

Viktigast var kanske ändå hushållningssällskapens verksamhet. De uppmuntrade på olika sätt landsbygdens människor att anlägga träd-

Elever vid Matarengi folkhögskola i Norrland arbetar i kökträdgården, 1920-tal. Trädgårdsarbete var ett led i utbildningen.

gårdar: genom kurser, premiering av välskötta trädgårdar, bildandet av trädgårds- och fruktodlarföreningar m.m. Ett viktigt steg togs när de på 1860-talet började anställa länsträdgårdsmästare (senare kallade trädgårdskonsulenter) som propagerade för trädgårdsskötsel.

Hushållningssällskapens verksamhet inleddes 1791, när Gotlands läns hushållningssällskap bildades. Ett kungligt brev hade redan 1742 föreskrivit hushållningssällskap för lanthushållningens främjande. Tanken var att ett sällskap skulle finnas i varje socken. Praktiskt genomförbart blev det måhända först med en större indelning av verksamhetsområdena. Vid slutet av 1850-talet hade 26 länssällskap bildats.

I flera län dröjde det innan länsträdgårdsmästare anställdes. I Västerbotten t.ex., blev det den första länsmejerskan, anställd 1877, som inledde en trädgårdskonsultverksamhet. Hon fick så god kontakt med de kvinnor hon undervisade i bättre kreatursvård och mejerihantering, att hon även kom att ägna en stor del av sin tid åt frågor om kosthåll, boendesituation, hygien och hälsa. Odling av bär och grönsaker kom naturligt in i detta sammanhang. Då hon överallt mötte samma frågor och problem föddes tanken på att skriva svaren i tidningen för att nå så många som möjligt. Hennes verksamhet hade stor betydelse för de västerbottniska hushållen.

När hon gick i pension 1894 fortsatte kvinnorna spontant att vända sig till hennes elever och efterföljare, länsmejerskorna i Norrbotten och Västernorrland. Hennes egen efterträdare, en länsmejerist, ansågs som man inte kunna förstå kvinnornas problem på samma sätt. 1898 anställdes inte mindre än två länsträdgårdsmästare i Västerbotten.

Odlingen av kålgårdar och kryddland har på de flesta håll varit kvinnornas uppgift. Det är därför naturligt att spridningen av kunskaper på detta område ofta skedde direkt kvinnor emellan. När traktens gubbar anlitades för att gräva om trädgårdslanden på prästgården eller herrgården, var de inte intresserade av erbjudna plantor eller frön. Men pigorna, som rensade landen tillsammans med frun, tog gärna hem plantor till föräldrarna, "och så var ett litet frö sått".

Kullor från Dalarna, som sommararbetade i Stockholm med trädgårdsarbete, kunde ta med någon planta hem. Så blev krusbärsbusken introducerad i Boda, berättar en meddelare. När grannarna såg den rika skörden av bär efter några år, blev även de intresserade. Efterhand utökades arterna till att omfatta både kålrotsfrö, gräslök, åbrodd, renfana, libbsticka och prydnadsblomster.

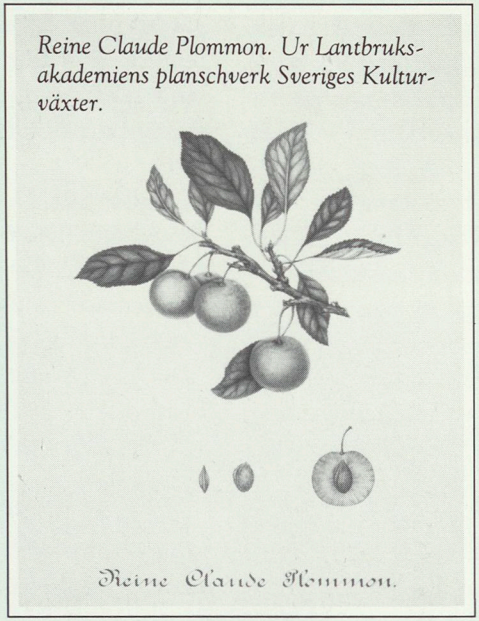
Inte minst viktig för spridning av trädgårdskunskap var lanthushållsskolorna. Begynnelsen till dessa låg i Fackskolan för huslig ekonomi i Uppsala, grundad 1894, och Fredrika Bremers Lanthushållningsseminarium på Rimforsa i Östergötland 1907. Båda skolorna hade trädgårdsskötsel i utbildningen. Elever därifrån grundade nya lanthushållsskolor där otaliga blivande lantbrukarhustrur fått sin utbildning. Konsten att så, skörda och ta tillvara produkterna för hushållet spreds raskt på landsbygden genom dessa kvinnor.

Teje Colling och Eva Fägerborg

Lantbruksakademien

Ett särskilt avsnitt i utställningen ägnas åt föremål ur Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens samlingar. Dessa samlingar tillhör numera Nordiska museet. Akademien instiftades 1811 under namnet Kongl. Svenska Lantbruksacademien. Den har till uppgift att vetenskapligt och praktiskt verka för svenskt jord- och skogsbruk och angränsande näringar, däribland trädgårdsodlingen. Akademien har genom åren arbetat för trädgårdsnäringen på olika sätt. En av de första uppgifterna var att förbättra tillgången på fröer, som bl.a. importerades och delades ut till hushållningssällskapen. Redan 1815 hade Akademien delat ut fröer av 110 olika trädgårdsväxter till 16 av landets hushållningssällskap. Akademien svarade också för den centrala ledningen och övervakningen av hushållningssällskapens arbete. På akademiens experimentfält i Frescati norr om Stockholm (där universitetet nu ligger) anlades en trädgårdsavdelning, där man även inrättade en trädgårdsskola.

Akademien byggde också upp stora museisamlingar i sitt Lantbruks- och fiskerimuseum.

Reine Claude Plommon. Ur Lantbruksakademiens planschverk Sveriges Kulturväxter.

Dessa samlingar donerades till Nordiska museet 1969. De redskap, fruktmodeller och planscher som visas i utställningen kommer därifrån. Fruktmodellerna är av papier-maché förstärkt med gips, målade med temperafärg och överdragna med ett tunt ytlager av vax.

Akademien köpte flera sådana modellsamlingar från Tyskland under 1800-talets andra hälft. En del emottogs från Svenska Trädgårdsföreningen på Rosendal 1912. Syftet med modellsamlingarna — som även innehåller rotfrukter, potatis och köksväxter — var att få fram ett jämförelsematerial och bra beskrivningar av sorter som man fann värda att rekommendera. I samma syfte skaffade akademien också ett antal planschverk med avbildningar av växter. Det största var "Sveriges kulturväxter", med flera hundra bilder av jordbruks- och kökträdgårdsväxter, frukter och bär. Arbetet utfördes under 1870-90-talen. En del av materialet hämtades från en försöksgård som anlades vid Ultuna speciellt för detta ändamål.

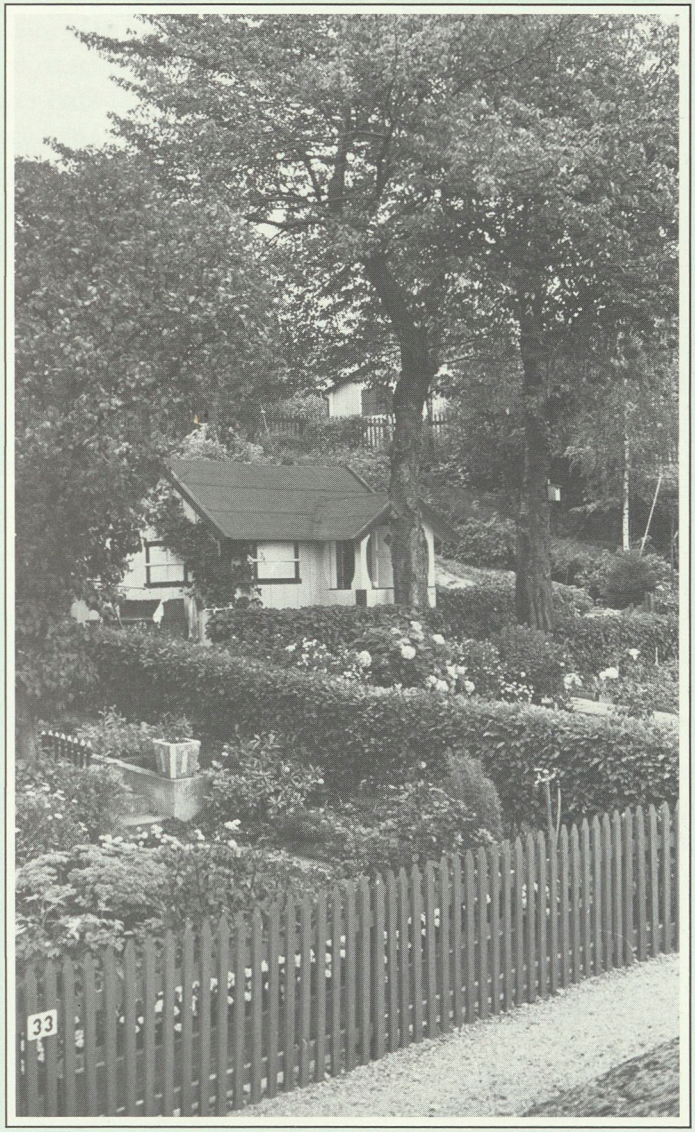
Eva Fägerborg

Koloniträdgård

Utställningens kolonistuga är nybyggd efter en uppmätning som Stockholms Fastighetskontor gjorde 1970 av stugan på lott nr 7 i Barnängens koloniområde. Stugan uppfördes 1906 och är således en tidig representant för den folkrörelse inom odlingens område som vuxit fram i Sverige efter sekelskiftet. Inuti stugan visas dels äldre fotografier, dels material från Nordiska museets och Skansens dokumentation av södra Tantolundens koloniområde i Stockholm 1982/83.

Koloniträdgård definieras som "en liten på viss tid överlåten (jordlott) trädgård ingående i en samling av likadana trädgårdar". De finns i städernas utkanter eller utanför städerna på allmänt ägd mark och arrenderas av innehavarna. Koloniträdgård kan betyda enbart odlingslott eller tomt med stuga.

Koloniträdgårdarna tillkom ursprungligen för att underlätta den fattiga stadsbefolkningens matförsörjning och ge möjlighet till vistelse i friska luften. Koloniträdgårdsrörelsen bottnar — liksom egnahemsrörelsen — i den stora samhälls-

Södra Tantolunden. Foto Brita von Knorring 1982.

omvandlingen i slutet av 1800-talet då Sverige blev ett industriland och inflyttningen till städerna för flertalet betydde svåra levnadsvillkor. I båda rörelserna var ideella krafter pådrivande.

Odling i städerna var i och för sig inte något nytt. Koloniträdgårdarna kan ses som moderna — och mer organiserade — efterföljare till de kåltäppor och trädgårdar som funnits i städerna sedan medeltiden.

Koloniträdgårdsrörelsen utvecklades i Tyskland i mitten av 1800-talet och fick snabbt fotfäste i flera länder, bl.a. Danmark. På vår sida av Sundet blev Malmö, Lund och Landskrona de första svenska städerna med koloniträdgårdar. Allra först var Malmö, med de 68 små lotter på 72 kvadratmeter som anlades vid Pildammarna 1895. Koloniträdgårdsrörelsen spreds snabbt uppåt landet. 1916 fanns koloniträdgårdar i 37 städer. En starkt bidragande orsak var livsmedelsbristen under första världskriget. På kolonilotterna kunde man odla potatis, grönsaker, frukt och bär för att hålla hungern borta. Efter kriget och krisåren minskade intresset för koloniträdgårdar som huvudsakliga nyttoodlingar. En ny våg av efterfrågan kom under andra världskriget. Under det senaste decenniet har koloniträdgårdsrörelsen snarare ökat än minskat. Många står i kö för lotter och nutidens kolonister odlar lika mycket till "lyst" som för den rena nyttans skull. Kolonin blir en lantlig oas i storstadslarmet. En av museets meddelare beskriver odlingarna så här: "Det finns nog inte

Barnängens koloniområde under anläggning 1906.

två kolonilotter som är lika. En del har mest gräsmatta, någon odlar bara blommor. Några har mest jordgubbar, andra går in för hallon. Vi har alla de här sakerna, men mest har vi grönsaker och potatis. Så har vi två stora äppelträd på tomten som ger mycket frukt".

Inom den tidiga koloniträdgårdsrörelsen framträder framför allt två kvinnor: Anna Lindhagen och Anna Åbergsson. Koloniträdgårdstanken var för dem en del i ett starkt allmänt samhällsengagemang. På deras initiativ tillkom de första koloniträdgårdarna i Stockholm kring 1905, och även i fortsättningen arbetade de vidare för rörelsen. Den direkta upprinnelsen var Anna Lindhagens första möte med koloniträdgårdar, i Köpenhamn 1903. Så här beskriver hon det:

> Aldrig kan jag glömma när jag första gången såg ett stycke mark sönderdelat i små lotter så gott som inom en storstads hank och stör. Det var i Köpenhamn 1903. Det var ju storstadsmänniskor som gingo omkring och ansade och skötte om små jordområden! Det var som om man varit på riktiga landet, där var och en har sin lilla bit att se till. På min förvånade och entusiastiska fråga: 'Vad är det här?' svarades med en ton som då man talar om den vanligaste sak i världen: 'Det är Kolonihaver!' Köpenhamnarna voro också vana vid dem. Redan 1903 var där omkring 10.000. Så enkelt det hela var: En jordbit var fri, man delade upp den för småbruk för innevånarna i hyreskasärnerna. En våg av stark glädje sköljde upp i mig.... Jag gav mig naturligtvis ett heligt löfte den sommardagen i Köpenhamn att arbeta för koloniträdgårdar i Stockholm.

Idag finns det uppskattningsvis ca 50.000 kolonilotter i Sverige. Av dem är drygt 26.000 organiserade i Svenska Förbundet för Koloniträdgårdar och Fritidsbyar.

Eva Fägerborg

Anna Lindhagen och Anna Åbergsson delar ut fruktträd till kolonisterna i Dalen 1917.

Egnahemsträdgård — *Erikssons i Helenelund*

Byggnadssnickaren Axel Eriksson och hans hustru Elma köpte 1928 ett egnahem i Eriksbergs villastad i Helenelund norr om Stockholm. Där bodde och verkade de livet ut. I mer än femtio år var hemmet — och inte minst trädgården — deras centrala punkt i tillvaron. Om deras trädgård och trädgårdsarbete kan vi berätta tack vare den gåva Nordiska museet mottog 1981 ur deras kvarlåtenskap. Däribland fanns trädgårdsredskapen — helt vanliga sådana, som finns hos alla trädgårdsodlare, men kanske inte alltid i museisamlingar: vattenkanna, vattenslang med spridare, regnmätare, vattentunnor, hemsnickrade fruktlådor, skottkärra, krattor och räfsor, spadar, skyffel, stamp, lie och brynen, gräsklippare, yxor och sågar, sävmatta, planteringsspadar, sekatör, trädgårdssaxar och ogräsjärn. Dessutom huggkubbe, sågbock, slip-

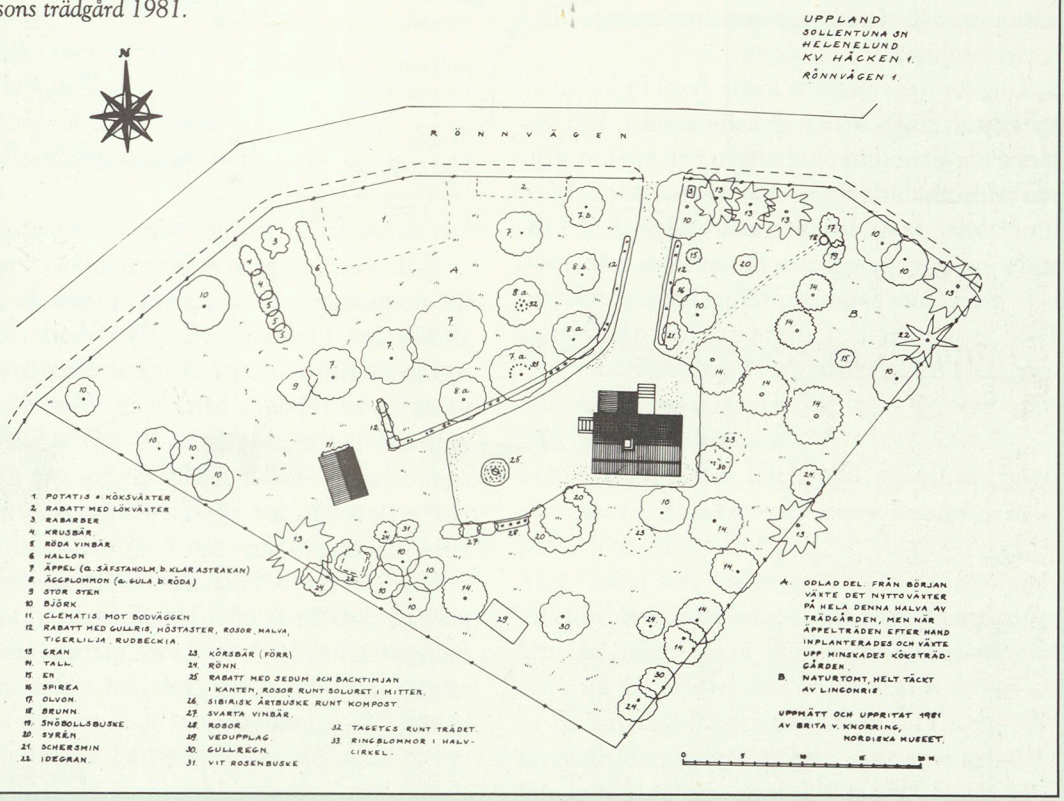
Mot den "vilda" delen av trädgården. I förgrunden rundeln med soluret. Foto Brita von Knorring 1981.

sten samt en del verktyg och möbler. I samband med gåvan dokumenterades huset och trädgården med uppmätningar och fotografering.

Ritningen från 1981 visar trädgårdens utseende de sista åren, när mannen levde här som närmare nittioårig änkling. Naturligtvis har trädgården förändrats och växlat innehåll under årens lopp, men huvuddragen har dock varit desamma. Tomten var drygt 2.000 kvadratmeter stor och omgärdades av ett vitmålat staket med järngrindar. Från gatan ledde en bred grusgång med runda stenar och rabatter fram till huset. Tomten bestod av en odlad del (A på ritningen) och en kargare skogsbevuxen del (B). Växterna på ritningen är framför allt träd och buskar samt en del perenner. Därutöver har en mängd olika blommor odlats, liksom naturligtvis även nyttoväxter. I synnerhet under kriget var trädgårdens produkter viktiga bidrag i hushållet. (A) på ritningen var tidigare till största delen potatis- och jordgubbsland. Senare växte träden sig stora och skuggade landen.

Erikssons trädgård 1981.

Trädgården och dess skötsel var en mycket viktig angelägenhet för båda makarna. Axel grävde och skötte noga komposten som fanns i alla år. Bortsett från hans specialuppgifter hjälptes båda två åt med arbetet. Elmas största intresse var blommorna. En av hennes stora ungdomsupplevelser var när hon som 17-årig barnflicka från Västerbottens inland kom med sin stockholmsfamilj till Skåne och möttes av en blomsterprakt utan like. Hon blev särskilt fascinerad av dahliorna, och lovade sig själv att om hon någonsin skulle få ett eget land så skulle hon odla sådana. Det kom hon också att göra, i makarnas trädgård växte genom åren många olika sorters dahlior.

Dag för dag, år för år förde Axel Eriksson en kortfattad dagbok i sin fickalmanacka. Där antecknade han alltid temperatur och sysslor, större världshändelser och idrottsevenemang. Mest framträdande är arbetet med trädgården. I utställningen visar vi hans almanackor från 1966 och 1968. Som exempel återges här ett utdrag ur 1968 års almanacka, som visar den då 77-årige mannens trädgårdsskötsel i april månad.

Onsdag 10 −2, +5
Bränt ris å diverse, rensat resten kvist.

Torsdag 11 +6
Högg kvist

Lördag 13 +11
Högg färdigt kvisten

Torsdag 18 +16
Sädesärla

Lördag 20 +18
Krattat kring träd å lister

Söndag 21 +18
Planterat 2 rosor

Måndag 22 +19
Strött gödning å grävt ner på rosor å lister även kring träd där ska sås frö. Börjat raka i landet. Soluret (= soluret flyttades ut. EF anm.)

Onsdag 24 +16
Köpt svart vinbärsbuske 6.50 som jag satte

Torsdag 25 +16
Rakat kring träden

Fredag 26 +19
Rakat i landet. Sått persilja, dill, sallad, ärter

Lördag 27 +16
Rakat färdigt i landet. Sått tagetes å annat blomfrö, palsternackor, morötter, kålrot

Måndag 29 +15 Frost
Flugsnappare

Tisdag 30 +18 Frost
Sått rödbetor. Skyfflat å krattat gården

Erikssons trädgård är ett exempel på resultatet av egnahemsrörelsens strävanden i början av 1900-talet. Genom att upplåta mark och förmedla lån till egnahem ville man från myndigheternas sida avhjälpa arbetarnas bostadsnöd — och därmed motverka social oro och emigration. När det gäller trädgårdarna var nyttoaspekten ledstjärnan. Egnahemsträdgården skulle vara "enkel, prydlig och nyttig". Där skulle man odla grönsaker, bär och frukt till husbehov, men gärna också för avsalu. Hos Erikssons, som hos många andra, hade nyttoträdgården med växande välstånd minskat i betydelse och lustträdgården blivit viktigare.

Eva Fägerborg

Kryddor och blomster för nytta och nöje

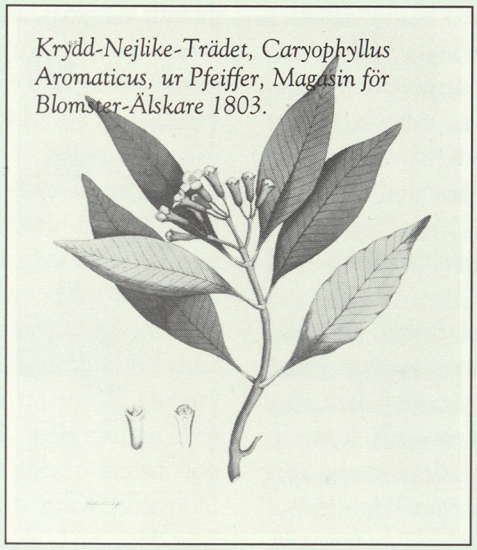
Thet är en skön Ting at hafwa en god Kryddegård när hos sin Huus, ther man dageligen wistas, ty först hafwer man thet gagnet theraff, at man behöfwer icke kiöpa för Penningar thet man sielf kan äga.

The äro och när förhanden, om så kunde omträngia medh en hast för främmande Gäster.

Tredie thet öfriga Man icke behöfwer, kan man bortsällia uthi nästa Köpstadh, effter Penningar altijdh behöfwes.

Thet fierde, the göra Lufften wälluchtande och sund.

Thet fempte och ytterste, at kunna dageligen see på allahanda Krydder, örter och Blomster, och sig ther uthaf recreera och förlusta, thet håller iagh fast förmer än något aff the andra, doch the andra äro icke til at förachta.

Krydd-Nejlike-Trädet, Caryophyllus Aromaticus, ur Pfeiffer, Magasin för Blomster-Älskare 1803.

Så står det i *Coleri Oeconomia*, översatt, sammanställd och utökad av kyrkoherden i Steneby socken i Östergötland, Isak Erikus på 1640-talet, publicerad 1683. Han var väl medveten om att det strikt nyttiga måste komma först, att njuta av dofter och fägring var en "överklassens lyx": "thenna Lufften förslår dock litet i Magen för the Fattiga". I sin hushållsbok berättar han därför om sådant "som meer hafwa gagn än Herligheet medh sigh".

Av de aromatiska kryddorna och örterna är många inhemska men förädlade genom odling. Andra blev införda under medeltiden eller senare och har ibland, även de, förvildats. Lanthushåll som saknade kryddgårdar behövde inte vara kryddlösa, det gick att hämta vad man behövde i skog och mark. Mer exotiska kryddor som saffran, kanel och peppar har alltid importerats.

Hur har då växterna använts?

Som mat, smaksättare av mat — och uppfräschare av unken mat.
Som medicin för allehanda sjukdomar och åkommor — och som aborterande medel.
Mot ohyra, mal och mått.
Mot häxeri och trolldom.
Att fördriva onda lukter, och för att pigga upp.
Om de sedan också skänkte näsa och öga en njutningsrik upplevelse, så mycket bättre.

En mycket flitigt använd krydda inom alla samhällsklasser var kummin. Den inhemska arten, brödkummin, anses ha använts åtminstone

sedan vikingatiden. Coleri anger den som "god til at bruka uthi Bröd och Ost", Linné som krydda för brännvin, bröd och gröt. Även som korvkrydda har den varit populär. I Skåne odlades den så flitigt att kryddgård där kallats för "kumjanshave". Blandad med salt, ättika och brännvin var den utmärkt att gnida in unket kokt kött med. Dessutom var den bra för matsmältningen, stillade näsblod och, blandad med äggvita, hjälpte mot "röda ögon". Men "måste han icke för offta förtäras, ty han gifwer slem Hy uthi Ansichtet".

Senap, persilja, mejram och timjan har varit ganska vanliga i odling, berättar prosten Jöran Ollers år 1800 om Jämshögs socken i Blekinge. Om senapen säger Linné kort och koncist: "Frön malne och tillredde ätas allmänt med kött och fisk". Coleri har mer att säga: "Han ränsar Hiärnan, wärmer Magan och förbättrar smältningen, uppwäcker Naturen til Echtenskaps Wärck, hindrar förgift tå man blir Ormstungen", kan bota skabb och få håret att växa.

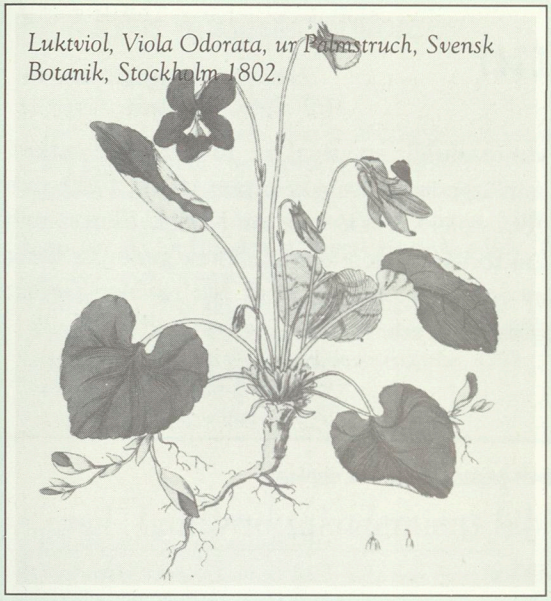
"Persilia kastat i Dammen, upfriskar siuke Fiskar", säger Coleri. En viktig uppgift vid en tid där varje herrgård skulle ha en karp- eller ruddamm.

Mejram var utmärkt att smaksätta vin, öl och brännvin med. På samma sätt användes både salvia, citronmeliss, isop, lavendel, rosmarin såväl som bittrare malört och humle. Alla har sina nyttigheter. Salvia, t.ex. "fordra Qwinnors Tijd, och gör Födslen lätt, ty skola Qwinnor icke henne förtära uthan allenast i sin födslo Tijdh. Men befruchtar en Qwinna at henne missgår effter Aflelsen, hon äte Salvie Blad, ty the styrka Modren och fostret." Även pionfrön, lämpligt tillredda, kunde användas i fosterfördrivande syfte.

Ohyra fördrevs med malört. Den hjälpte både mot vägglöss, loppor, mal i kläderna och mot mask i magen. Koriander, ålandsrot och vitlök kunde också vara effektiva mot sådan ohyra. Lavendel och åbrodd var mer välluktande malfördrivningsmedel, åbrodd under huvudkudden kunde dessutom få både vägglöss och loppor på flykt. Mynta hjälpte mot skabb i huvudet, mot mjölksvullna kvinnobröst och mot hicka — men den "uppwäcker Okyskhet". Körvel, blandad med ättika, fördrev mask i magen och dödade både huvudlöss och gnetter. Röken av klint eller vinruta kunde fördriva knott och mygg medan rökt malört eller vinruta skulle hjälpa mot flugor. Linné trodde mer på det illaluktande flugblomstret. Kattost, malva hjälpte mot skorv och mot sting av bin och bromsar.

Mot blixtnedslag planterades taklök på torvtaken och för att skydda sitt hus och dess invånare mot trolltyg planterades en fläderbuske. Linné, som inte befattade sig med sådana ting, konstaterade bara att "Fastän dennes skugga är människan mindre nyttig, planteras hon likwäl i Skåne jämte husen". För att skydda växterna planterades kamomill, som ju också var nyttigt mot sår och förkylningar och lugnande för koleriska temperament.

"Anis förtärd fördrifwer ond Luckt aff Munnen." Den har även en stimulerande effekt, liksom kummin och kryddnejlika. Ur kryddosan i kjortelsäcken kunde kvinnor bjuda varandra en pris kryddor på samma sätt som männen bjöd på en pris snus. Violpastiller är en elegantare variant.

Luktviol, Viola Odorata, ur Palmstruch, Svensk Botanik, Stockholm 1802.

Kyrkkvasten hade en liknande effekt. Som finast skulle den vara bunden av flera örter, t.ex. krusmynta, luktsalvia, lavendel, isop, timjan, hjärtansfröjd och åbrodd. En kvist åbrodd eller renfana i psalmboken kunde också duga. Kyrkkvasten fick en speciell styrka genom att den blev signad av kyrkobesöket.

Att lägga väldoftande växter bland sina kläder var inte bara för att fördriva mal, de luktade också friskare i en tid när plaggen var svårtvättade, eller aldrig blev rengjorda. Kryddpåsar med kamfer, kryddnejlikor, kamomill o.d. har även hängts runt halsen eller fästs vid någon värkande kroppsdel som lindring. Ett botemedel som använts av både läkare och kloka gummor.

Golv beströdda med hackat enris eller granris för friskare doft rekommenderades ännu på 1800-talet som ett desinficerande medel. Jungfru Marie sänghalm (gulmåra) och renfana kunde också användas. Det var vackrare men dofterna ansågs befrämja bråk och kiv på kalasen.

Kronbladen av doftande örter insamlades och torkades under sommaren för att blandas i en vacker pot-pourrikruka eller skål. När locket lyfts strömmar sommarens väldofter ut i rummet. Under 1800-talet kom parfymbrännare att göra samma tjänst för att friska upp elegantare salonger.

Under 1700-talet, och än mer under 1800-talet slog blomman igenom som ren dekor. Alla tänkbara föremål och ytor pryddes med praktfulla blomsterdekorationer. De målades, broderades, skulpterades, tillverkades av tyg, hår eller snäckor. De fanns på brudgumshängslen, brödkorgar, resväskor, tavlor, brasskärmar, soffkuddar, på vägghyllor och middagsbord. Deras uppgift var främst att fylla tomma ytor.

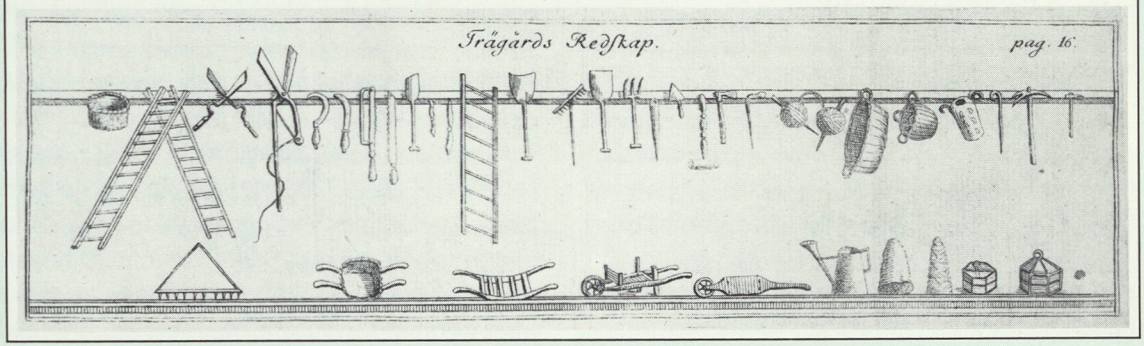
Örter har också haft symboliska och religiösa betydelser. De har talat ett språk, som de flesta kände igen. Liljan, rosen och violen är klassiska jungfru Maria-blomster som kommit att betyda renhet, kärlek och ödmjukhet länge efter det Maria-kulten försvunnit från vårt land. Under det romantiska och sentimentala 1800-talet utvecklades blomsterspråket alltmer, meddelanden kunde lämnas, man kunde t.o.m. fria med hjälp av blommor och deras färger. Mot århundradets slut behövde man inte ens skaffa de riktiga blommorna, det gick bra att sända vackert tryckta bokmärken, som nästan övertydligt talade om vad man hade i sinnet med hjälp av t.ex. två händer i en krans av rosor, penseer och förgätmigej.

Teje Colling

Äldre trädgårdslitteratur

För dagens trädgårdsvänner finns en rikhaltig litteratur att hämta kunskap ur. Bibliotekens och boklådornas hyllor fylls ständigt på med nyheter på området. Att handböcker i trädgårdsskötsel ingalunda är en modern företeelse visas i ett par av utställningens montrar. Där har vi sammanställt ett urval av de viktigaste verken som utgivits på svenska under 1600-, 1700- och 1800-talen. Tack vare att Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens bibliotek generöst lånat ut ett antal centrala verk har urvalet kunnat göras fylligare.

Illustration ur Peter Lundbergs Then rätta Swenska Trädgårds-praxis, 1763 års upplaga. Boken blev mycket populär och kom ut i fem upplagor.

Nordiska museets bibliotek

Een nuu Trädgårdsbook, 1643.
En myckit nyttigh Örta-Bok, 1654.
M.Joh. Coleri Oeconomia, thet är, Hushåldz underwijsning, för 40 åhr sedan försvänskat, ... af Isaaco Erici, pastore Stenbyense i Öxtergötland, 1683.
Salander, E., Utförlig Gårds-Fogde instruction, 1727.
Dahlman, G.T., Den Färdige Trädgårdsmästaren, 1728.
Broocman, R., En Fullständig Swensk Hus-hålds-Bok, 1736.
Linnaei, Caroli, Systema Naturae, 1748.
Lundberg, P., Then rätta Swenska Trädgårds-Praxis, 1763.
Lissander, A., Anmärkningar vid Swenska Trädgårds-Skötseln, 1768.
Salander, E., Förnyad Gårds-Fogde instruction, 1775.
Fleischer, E., Trägårds-Book, 1795.
Eneroth, O., Trädgårdsbok för Allmogen, 1857.

Kungl. Lantbruksakademiens bibliotek

Rålamb, Å., Adelig Öfnings Trettonde och Fjortonde Tom, 1690.
Ahlich, J., Trägårds-Skiötsel, 1744.
Lundberg, P., Then rätta Swenska Trägårds-Praxis, 1754.
Bergius, P.J., Tal om Frukt-Trädgårdar och deras främjande i vårt rike, 1780.
Pfeiffer, A., Magasin för blomster-älskare och idkare af trägårds-skötsel, 1803.
Holm, J.F., Handledning i trädgårdsskötsel för trädgårdsodlare och blomstervänner, 1-3, 1869.
Eneroth, O., Trädgårdsodling och Naturförsköningskonst, 1-3, 1857-63.
Ekström, F.A., Trägårdsbok för Folk-Skolan, Folkskole-Lärare och allmogen, 1860.

Handskrift

Specification på fruktsorterna i Hesselby trädgård, 1729, hos trädgårdsmästaren Fredric Ohrm.

Broschyrer

Kongl. Majt. placat angående humble gårdar (deras inrättande) hwad som där til hörer, 1687.

Linné, Carl von, Afhandling om trägårds skjötslen, till dess beskaffenhet och art. På svenska översatt af Johan Gustaf Wollrath, 1774.

Källor och litteratur

Litteraturförteckning

Andersson-Gottfridsson, Hilda, Hemkonsulentverksamhetens utveckling och avveckling, Medd 5 1986, Länsstyrelsen Västerbottens län.
Bergström, G & Clinell, L, Helsingegården. En lanthushållsskolas historia. Stockholm 1983.
Coleri Oeconomia, Stockholm 1683.
Englund, Gunilla & Hallgren, Sören, Koloniträdgårdar, Stockholm 1974.
En utställning i Kungl Skogs- och lantbruksakademiens bibliotek över svensk trädgårdslitteratur, utställningskatalog, stencil.
Fataburen 1987, Nordiska museets och Skansens årsbok.
Holmström, Leonard, Öfversikt af trädgårdsskötselns uppkomst och utveckling inom Sverige. I Läsning för svenska folket, bd 27, 1916.
Juhlin Dannfelt, H, Kungl Lantbruksakademien 1813-1919 samt Svenska Landthushållningen under nittonde århundradet. Stockholm.
Karling, Sten, Trädgårdskonstens historia i Sverige, Stockholm 1931.
Kungl Skogs- och lantbruksakademien. En kort presentation, 1979.
Lind, Gustaf, Stockholms trädgårdar under gångna tider. Stockholm 1941.
von Linné, Carl, Flora Oeconomica, Stockholm 1749. Facsimileuppl Stockholm 1971.
Lundberg, Eleonore, Ört och krydda, Stockholm 1960.
Lundberg, Emma & Lundberg, Erik, Svensk trädgård. Dess förutsättningar i tradition och natur. Stockholm 1941.
Moberg, Margareta, Trädgårdsskötsel. I skrifter utgivna av de skånska hushållningssällskapen, X 1-3, Lund 1932.
Müller, Daniel, Trädgårdskonsten och dess olika stilar. I Svenska Familjeboken 4, 1852. (red Carlén).
Nordisk Familjebok.
Retzius, Anders, Flora Oeconomica, 1806.
Skånsk trädgård. Skånes hembygdsförbunds årsbok 1981.
Thacker, Christopher, The History of Gardens. Berkeley and Los Angeles, 1979.
af Trolle, Elsa, Kryddgården, Stockholm, 1940.
Trädgårdskonst. Den moderna trädgårdens och parkens form. Red Paulsson, Gregor m fl /u å/
Wollin, Nils G, Svenska lustträdgårdar och parker. Särtryck ur "Trädgårdsblommor" av E Söderberg 1946.
Ågren, Katarina, Skrivet och berättat om vilda växters användning. Västerbotten 3, 1976.

Otryckta källor

Uppteckningar i Nordiska museets arkiv:
Kolonilotter
Trädgård
Gård och gårdsplan
Sp 19, 1931

Inl. 28.3.1988

NORDISKA MUSEET

SVERIGES KULTURHISTORISKA MUSEUM

ISBN 91 7108 283 2